

Il Grischun e la dumonda sociala en il 19avel tschientaner

■ Tar «pauperissem» sa tracti d'ina noziun ch'è vegnida duvrada en il 19avel tschientaner per designar la miseria generala, provocada tras l'industrialisaziun, tranter ils lavurers appartegnents al proletariet, quai vul dir a la classa sociala senza possess. Cunquai ch'il Grischun era strusch vegni tangà da l'industrialisaziun dal 19avel tschientaner, n'era il pauperissem betg enconuscent en questa regiun. Da miseria e paupradad eran pertutgads da quel temp en il Grischun prevalentamain agrar oravant tut ils fulsters, ils famegls e las fantschellas, ils schurnaliers, la fameglia d'alp sco era ils mendus, ils malsanitschs, las vaivas, ils orfens ed ils attempads senza sustegn da vart da la parentella. Els han vivì fin lunsch viaden il 20avel tschientaner en relaziuns umanas e materialas per part miserablas. Ils numerus senza-patria vegnivan tractads da vagants e speditds savens sur ils cunfins. Fenomens collaterals dal pauperissem èn stads ils Schuobacheclers e spazzachamins e l'emigraziun. Ina politica sociala statala è vegnida sviluppada pir enturn il 1850. Durant l'Emprima Guerra mundiala (1914–18) han stuì patir da la fom oravant tut las famiglias paupras da schuldads senza basa agricula, essend ch'il stadi n'aveva prendi naginas mesiras preventivas sin il champ da l'alimentaziun. La crisa economica dals onns 1930 ha provocà ina davosa paupradad da las massas. Durant la Segunda Guerra mundiala (1939–45) han garantì cartas da victualias e l'egualisaziun da las pajas in'alimentaziun sufficienta generala. En nosa societad da surabundanza sa derasa entant ina nova furma da paupradad, l'uschenumnada paupradad relativa. Sco paupras valan quellas persunas e chasadas cun in'entrada pli bassa che 50 % da l'entrada nazionala media. Questa paupradad relativa pertutga surtut ils pensiunaris ed invalids, las mammas ed ils babs ch'educheschans sulets, ils dischoccupads giuvens ed ils toxicomans. En regiuns urbanas e turisticas dal Grischun, per exempel a Cuira, en la Val dal Rain, en parts da la Tumleasta, a Tavau ed en parts da l'Engiadina, ha ella in'otra fatscha ch'en regiuns ruralas ed ils pertutgads la resentan differentamain tut tenor l'ambient economic e social. Il studi dal Departament da giustia, polizia e sanità inditgescha per ils onns 1990 16 200 persunas relativamain paupras en il Grischun (senza quintar la gliued en scolaziun), damai 10,3 % da la populaziun contribuente. 11 % da las chasadas gudagnavan damain che 2000 frs il mais. La calculaziun complexa inditgescha per ils onns 1990 e 2000 tut en tut 15 % da las chasadas respectivamain 12 % da la populaziun che vivan en paupradad relativa.

Martin Bundi

Lavur a chasa

Furma d'interpresa e da produczion nua che las lavurs vegnan exequidas a chasa – en l'atgna abitaziun u en in local spezial. Ils custs per las localitads da lavur surpi-

Schuppa da povers. Maletg dad Albert Anker.

glia mintgin sez. Ordaifer l'autoprovediment puril para la lavur a chasa d'avair giugà tut en tut ina rolla irrelevant. Ella cumpigliava la tessaria e la filandaria da chonv u launa a lenziels e ponns. Enconuscents èn gia en il temp medieval il carpun ed il cadisch, ponns da launa pura grischuna da dus, trais u quatter trapels. Tut las emprovas interprendidas en il 18avel tschientaner per introducir la produczion commerziala da textilia en lavur a chasa, en manufacturas u en fabricas (per exempel tras Franz Bavier a Cuira ed a Seglias enturn il 1750, tras Peter von Salis a Cuira ed en la Lia da las Diesch Dretgiras ed ils Tirolais en l'Engiadina) n'han betg gi success. La produczion da fritga tosta percuter ha cuntanschi a la fin dal 18avel tschientaner en la Tumleasta ed en la Val dal Rain da Cuira il stadi d'ina pitschna industria cun exports fin a Berlin ed a Son Petersburg. En il 19avel tschientaner èn societads engaschadas per il bainstar general sa sfadiadas d'introducir in'industria da chasa en il Grischun: las societads economicas e patrioticas, la Societad grischuna per la perscrutaziun da la natira e la Societad d'utilità publica. La societad purila e rurala dal Grischun sustegnava l'opiniun generala, tenor la quala in'industria da chasa stueva esser colliada cun l'agricultura, sco per exempel l'elavuraziun da glin, chonv e launa. Ella aveva grondas resalvas envers l'industrialisaziun urbana (fabricas) da la Bassa che pareva dad esser memia nuschaivla a la sanadad e morala da la gliued. Menziun speziala da vart privata meritan surtut las tentativas interprendidas en ils onns 1850 dal pader Teodosius Florentini da fundar era en il Grischun tessarias da saida e da mangola sco era interpresas da retgamar e da taiser strom (1850 en 22 vischnancas, 1853 en 90); quellas han dentant, sco tut las autras, fatg spert naufragi, quai ch'ha sveglià e nutri l'idea

ch'il Grischun na saja betg adattà a la produczion industrial. En il temp sequent è naschida in'industria limitada a la produczion modesta en favur dal militar. L'elavuraziun da taila da launa sco lavur da chasa è sa mantegnida il pli ditg en Surselva, ma era ella è vegnida substituìda da la taila da mangola pli bunmargada.

Adolf Collenberg

Lavur d'uffants

Sco lavur d'uffants vala actualmain in'actività remunerada accumulada da persunas sut la limita da vegliadetgna legala dal 15avel onn da vita accumulada. En Svizra vegn la vegliadetgna minimala per lavurs pajadas determinada tras la lescha da lavur, la lescha da lavur chasana ed il temp da scola obligatoric da nov onns. En la societad agrara tradiziunala dal Grischun faschevan ils uffants (mattas e mats) part da l'economia da famiglia; els vegnivan integrads gia baud en il process da lavur e contribuivan savens a moda indispensabla al gudogn da lur famiglia. Era la lavur dals Schuobacheclers e dals uffants spazzachamins è stada economicamain impurtanta fin enturn il 1900. Cunquai che ni la lavur chasana ni l'industrialisaziun n'èn sa svilupadas en il Grischun durant il 19avel tschientaner, è la lavur d'uffants restada senza impurtanza en quels secturs. En l'agricultura percuter è ella stada anc en ils onns 1950 in fenomen general durant il lung temp senza scola (fin 26 emnas dal'avrigl fin l'october). Els uffants dals mastergnants e purs che na vegnivan betg duvrads a chasa gievan per regla a partir da l'emprima classa primara en plazza sco famegls e fantschellas u sco pasturs d'alp (portgers, buobs, starlers, chavrerins). Suenter la scola fundamentala saveva in mat sveglià far per regla tut las lavurs elementaras en l'uigl e sin il fons e las mattas eran ablas da prestar tut las lavurs en il tegnairchasa e sin il fons. Cun la gronda midada da structura en l'agricultura (mecanisaziun), iniziada en ils onns 1950, e cun la prolungaziun dal temp da scola è svanida la lavur d'uffants en massa era en las regiuns agraras e ruralas. Il dretg da l'uffant, reveidi il 1978, ha circumscriu la protezzion legala dals uffants piazzads. Il 1997 ha la Svizra ratifitgà la convenziun da l'ONU davart ils dretgs da l'uffant e sa partecipa dapi alura al program per l'aboliziun da la lavur d'uffants, fundà il 1991 da l'Organisaziun internaziunala da la lavur. Il 2006 è vegnida sbassada la maiorenità per lavur da notg e da la dumengia sin 18 onns.

Spazzachamins

Derasads en il Mesauca ed en la Val Calanca. Las raschuns per emigrar tempormain a l'ester eran per els las medemas sco per ils Schuobacheclers: la miseria economica, la mancanza da pussaivladads da gudogn, famiglias cun blers uffants. Els mattatschs dad 8–15 onns lavu-

ravan en gruppas da dus fin trais per in patrun sut cundiziuns extremas e privlusas, e quai dal tard atun fin viaden la primavaira, oravant tut en Italia, Frantscha, Germania, Austria ed Olanda. Spazzachamins da la Val Mesauca èn vegnids a Vienna a bainstanz e renum social (titulads sco aristocrats dals spazzachamins) ed han per part era prendi domicil en quella citad. L'organisaziun da la masternanza a Vienna è stada presidiada dal 1775–1860 adina da maisters da Soazza u da Roveredo. Tranter il 1650 ed il 1826 è documentada a Vienna exclusivamain maisters da Soazza sco «Hofrauchfangekehrmeisters» imperials ch'avevan il monopol per ils chamins d'edifizis da l'administraziun imperiala. En il 19avel tschientaner èn documentads spazzachamins adina pli giuvens (mattatschs da 7–8 onns). A partir da ca. l'onn 1850 ha alura l'obligatori da scola limità fermamain lur temp d'absenza da chasa ed il 1914 è la lavur per spazzachamins en la vegliadetgna da scola vegnida scumandada. Era il Tessin enconuscha questa tradiziun dals «uccelli neri».

Adolf Collenberg

Schuobacheclers

Emigraziun stagionala d'uffants da la Svizra da l'Ost, dal Vorarlberg e dal Tirol, numnads era Schuobaländers. L'emprim document segir per il Grischun davart ils Schuobacheclers datescha dal 1807: ina glista da pass per 200 uffants, la plipart 7–14 onns, derivants da la Cadi, da la Lumnezia e da la Val S. Pieder, ma era giuvens e creschids. Il motiv principal per «ir giu'l Schuob» era la miseria economica. Avant il 1850 derivavan ils Schuobacheclers, cun pitschnas excepziuns, da regiuns catolicas, alura da l'entir Grischun, exceptà la Bergiaglia, l'Engiadina, Tavau ed il Valragn. Dal 1845–54 èn emigrads 700–1000 uffants l'onn (culminaziun 1847: 1095), dal 1855–59 340. Quella digren stat en connex cun l'emigraziun en massa en l'Europa ed en l'America. Era la domiciliaziun d'ina industria chasana en il Grischun e la construcziun d'ina rait da vias chantunals han contribuì il lur a la reducziun dal dumber da Schuobacheclers. Vers la fin dal 19avel tschientaner è l'emigraziun dals Schuobacheclers alura sa diminuìda fermamain: paucs u nagins uffants derivan da la plipart da las regiuns grischunas, mo anc 60–80 uffants l'onn da la Lumnezia e da la Val S. Pieder; in'exceptiun han fatg Panaduz e Domat. A Domat cun 30–40 uffants en ils onns 1890, 10–15 il 1915 (ils davos Schuobacheclers grischuns) era daventà «l'ir giu'l Schuob» ina veritabla tradiziun, per part independenta da la situaziun economica.

Ils Schuobacheclers viagiavan cun preferenza ils dis da Nossadonna da chandailas (2 da favrer) e da s. Giusep (19 da mars), ils davos partivan il fanadur (rimnaspas). Avant il 1850 turnavan els solitamain il di da s. Martin (11 da no-

ember). Cun l'introducziun da la scola obligatorica è vegnida limitada la stagiun dals Schuobacheclers ad in mez onn (ca. 15 d'avrigl–15 d'october). Els uffants, che sa rendevan en gruppas da 10–30 en la Germania dal Sid, vegnivan guidads d'in um u d'ina dunna experimentada. Els purtavon lur rauba en in satg da sal u da tartuffels. Ils 150–200 km vegnivan fatgs a pe en etappas da ca. 30 km il di, a partir dal 1858 cun il tren da Cuira a Son Gagl. In bastiment manava els da l'otra vart dal Lai da Constanza. Els uffants vegnivan manads a las fieras da Ravensburg, Waldsee, Wangen, Überlingen e Pfullendorf. Il tun n'era betg gist dal pli fin: «Was kostet das Büebli?»; «Bist du schon verkauft?». Pir vers la fin dal 19avel tschientaner avevan ils blers ina plazza gia avant che partì.

Ils mattatschs lavuravan tar purs sco pasterets da vargas, aucas e portgs u sco famegls sin bains ed ers, las mattatschas sco fantschellas en il tegnairchasa. La pajada dals mattatschs consistiva per regla da dus vestgids cumplets (in da lavurdis ed in da dumengias), duas chamischas, in chapè (cun barba-chamutsch u cun plima-pavun), in pèr chalters u stivals, magari dua pèra chaltschiels. Las mattatschas survegnavan dus vestgids, duas blusas e dua pèra chaltschiels, in pèr chalters, forsa in cularin u ina schlingia. Ultra da quai devi qua e là insatge daners, enturn il 1900 eran quai 10–100 marcs, 20–30 en media. La pressa grischuna ha savens criticà – per raschuns moralas ed educativas – «l'ir giu'l Schuob», era sch'els Schuobacheclers vivevan e lavuravan en il medem milieu puril-catolic sco a chasa. Deplorabla era senza dubi la situaziun sco tala dals uffants emigrants che partivan dal viadi, da l'ir a pe blut (usità en il Schuob), da l'encreschadetgna a l'ester lontan, per part era da vegnir malduvrad, ed ils Rumantschs suffrivan ultra da quai a l'entschatta da las difficultads da chapir tudestg. Pervi da la situaziun economica miserabla n'han las autoritads mai savì ni vulì scumandar il Schuob als uffants. A partir dal 1839 stuevan las guidas avair ina patenta d'abilitad. La vegliadetgna minimala da 12 onns, decretada il 1841, n'aveva betg chattà suatientscha. Als Schuobacheclers correspundan ils uffants spazzachamins da la Val Mesauca che percurrivan l'Italia e l'Austria.

Adolf Collenberg

Schuobacheclers a Friedrichshafen, ca. 1900.

Lexicon Istoric Retic

Il LIR cumpiglia bundant 3100 artigels (geografics, tematics, artitgels da famiglias e biografias) davart l'istorgia grischuna/retica e la Rumantschia. Editura: Fundaziun Lexicon Istoric Svizzer; versiun online: www.e-lir.ch; versiun stampada: www.casanova.ch u en mintga libreria.